

Кравцов О. Л.,

здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

ГЕНЕЗИС І РОЗВИТОК КОРПОРАТИВНОГО ПРАВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ВІД ДАВНЬОРУСЬКОГО ПРАВА ДО ЗАКОНОДАВСТВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті розглянуто історичний розвиток корпоративного права дорадянського періоду на території сучасної України. Доведено, що у будь-який період дорадянської історії головним джерелом норм, які регулюють торговий оборот, у тому числі і корпоративні відносини, було загальноцивільне зобов'язальне право.

Ключові слова: корпоративне право, історія корпоративного права, підвідомчість корпоративних спорів.

Постановка проблеми. Загострення корпоративних проблем в сфері економіки України, питання протидії рейдерству примушує ретельніше придиватися до досвіду попередніх поколінь, бачити в цьому раціональні способи впорядкування корпоративних відносин, вивірені століттями прийоми вирішення корпоративних конфліктів. Тому вивчення формування правових традицій корпоративних відносин українського народу та їх офіційного оформлення в нормативно-правових актах з давніх часів до початку ХХ ст. набуває особливого змісту і значення. Крім того, актуальність теми дослідження обумовлена тим, що дотепер відсутні узагальнюючі роботи з цієї теми. Ті праці, що є в розпорядженні дослідників, як правило, мають загальноросійський характер, а дані, що повідомляються, на жаль, є фрагментарними.

Тому метою цієї статті є вивчення й узагальнення досвіду діяльності корпорацій як правової форми об'єднання капіталів для ведення бізнесу, дослідження правових основ корпоративних відносин на території України із найдавніших часів до 1917 року.

Теоретичне підґрунтя дослідження становлять праці Архипова І.В., Балуха В.С., Вернадського Г.В., Карповича М.М., Субтельного О., Сурилова А.А., Шершеневича Г.Ф. та інших істориків і правознавців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найдавнішою формою корпорації можна вважати просте господарське (торгове) товариство, яке активно використовувалося з найдавніших часів купцями для ведення торгових операцій. Така форма дозволяє легко об'єднувати капітали підприємців, не вимагаючи при цьому спеціального апарату управління.

Взагалі, ще у стародавніх римлян вважалося за загальне економічне правило, що краще мати участь невеликими частками в декількох спекуляціях, ніж здійснювати самостійні спекуляції на свій власний ризик. Катон радив капіталісту не споряджати на свій власний рахунок окремих корабель, а разом із 49 капіталістами відправити у море 50 кораблів і мати в кожному з них п'ятдесяту частку [1, с. 420].

Якщо звернутися до історії власне України, то перш за все слід зазначити, що Г.В. Вернадський, а також багато інших істориків, підкреслюють комерційну спрямованість економіки Київської Русі, зазначаючи, що вона не мала специфічно феодалних рис, притаманних Західній Європі [2]. О. Субтельного підкреслює, що на противагу середньовічному Заходу, де земельна аристократія ухилялася від торгової діяльності, в Київській Русі торгівлю займалися не лише бояри, але й сам князь [3, с. 73]. Значний розвиток торгівлі і товарно-грошових відносин зумовив необхідність як особистого об'єднання купців, так і об'єднання капіталів. Г.В. Вернадський зазначав, що «об'єднання купців рано склалися в Київській Русі. Із русько-візантійських договорів десятого століття нам відомо, що греки повинні були виділяти кошти на утримання руських купців окремо по містах. Зазвичай купці одного міста являли собою щось схоже на спільне підприємство. Відомо, що в Новгороді вони об'єдналися в «сотні». Заможні купці, що приймали участь в зовнішній торгівлі, утворили своє власне товариство під назвою «Іваново сто». Вступний внесок до нього доходив до п'ятдесяти гривень сріблом плюс невизначена кількість полотна» [2, с. 142].

Розвиток торгівлі в імперський період викликав появу господарських товариств в новому вигляді. В 1750-х рр. в Росії з'являються перші акціонерні товариства – Темерниковська, Персидська і Середньоазійська компанії. Заснування в 1799 р. Російсько-американської компанії було унікальним явищем в історії Росії кінця XVIII-початку XIX ст. Маючи риси акціонерного товариства, компанія також виконувала державно-адміністративні функції [5]. В 20-х роках XIX сторіччя акціонерні підприємства з'являються частіше, а після кримської війни кількість їх швидко зростає, розповсюджуючись на різні галузі народногосподарської діяльності, часто у супроводженні притаманної їм хвороби - акціонерної горячки [2, с. 144].

У кінці XIX-на початку ХХ такими вченими, як Цитович, Башилов, Гольмстен, Федоров, Шершеневич, була розроблена теорія юридичної особи і, зокрема, господарського товариства.

Узагальнюючи стан законодавства на початок ХХ століття і практику Правлячого Сенату, Г.Ф. Шершеневич виділяв наступні види товариств:

- а) артіль;
- б) повне;
- в) командитне (на вірі);
- г) акціонерне [6, с. 93];
- д) також визначаючи виділення із акціонерних то-

вариств новий для того часу вид товариства на паях, близький аналог нинішнього товариства з обмеженою відповідальністю [6, с. 141].

Разом з тим Шершеневич зазначає про наявне на той час падіння корпоративних підвалин купецтва порівняно з попередніми часами, можливо, маючи на увазі розмивання купецтва як суспільного стану, яке знайшло законодавче вираження у Законі від 8 серпня 1898 р. [6, с. 65, 87].

В Росії і до 1917 року, і під час НЕПу більшість купецьких торгових домів існувало саме в формі повних товариств або товариств на вірі. Повні товариства, широко розповсюджені в дореволюційній Росії, як правило, були формою сімейного бізнесу (часто зустрічались товариства братів, батька і синів тощо). До 1917 року разом із терміном «повне товариство» широко використовувався термін «товариство», без вказання на його вид. Замість терміну «учасник» широко використовувався термін «товариш». Така термінологія вказує на історичну давність повного товариства і на особливу, особисто-довірительну природу його утворення.

Шершеневич визначає повне товариство так: «торгове товариство, з боку своєї юридичної природи, є договорним поєднанням особистих або майнових сил, обо тих і інших разом, для провадження торгового промислу від спільного імені. Не можна не бачити в цьому визначенні близької схожості з визначенням купця, і дійсно торгове товариство є колективним купцем» [6, с. 106]. Порядок створення, ліквідації товариства, обмеження на участь в загальних ризиках не відрізняються від сучасних норм, встановлених для повного товариства.

Під іменем товариства на вірі розумілося договірне об'єднання осіб для провадження спільними засобами торгового промислу з круговою порукою одних учасників всім своїм майном, інших - лише певним вкладом. Крім ознак, спільних у всіх товариствах, товариство на вірі характеризувалося ще особливими ознаками.

а) В товаристві на вірі існує подвійна відповідальність: одні учасники (товариші) відповідають по зобов'язанням товариства всім своїм майном, інші учасники (вкладники) – тільки певним вкладом. Ця обмежена відповідальність сприяє залученню до цієї форми об'єднання більшого числа осіб, ніж до повного товариства.

б) в середині товариства на вірі із учасників з необмеженою відповідальністю складається повне товариство, яке підкоряється правилам, встановленим для цієї форми [6, с. 130-131].

Іноземний бізнес навпаки, заходив у Росію у вигляді акціонерних товариств [5, с. 140-142]. Акціонерне товариство визначалося як договорне об'єднання осіб для спільного провадження торгового промислу, з обмеженою певним вкладом відповідальністю кожного учасника [5, с. 139], і мало особливості:

а) акціонерне товариство представляло об'єднання осіб. Це можуть бути особи як фізичні, так і юридичні;

б) в основі об'єднання лежить договір, який виражається для первісних акціонерів в підписці на акції, а для їх наступників – в передачі акцій;

в) характерною ознакою акціонерного товариства представляється обмежена відповідальність всіх членів об'єднання. Цією ознакою відрізняється акціонерне то-

вариство від повного, в якому всі члени відповідають необмежено, від товариства на вірі, де обмежена відповідальність поєднується з необмеженою. Обмеженість відповідальності виражена в певному вкладі, все рівно, у формі акції чи пая;

г) мета об'єднання – провадження торгового промислу. По цій ознаці акціонерні товариства слід відрізняти від акціонерних спілок, які переслідують мету наукову, художню, благодійну [5, с. 140-142].

Також Шершеневич помітив початок утворення нового виду господарських товариств – товариства з обмеженою відповідальністю: «в останній час виникає у нас не мало товариств на паях, які за своєю юридичною природою нічим не відрізняються від акціонерних товариств. Фактично розбіжність зводиться до наступного: а) вклад в акціонерних товариствах приймає форму акції, в товариствах на паях він значиться по книгам; б) в товариствах акціонерних ціна акції звичайно невелика, рідко більша 500 руб., в товариствах на паях одиниці вкладів визначаються в декілька тисяч; в) тому число учасників в товариствах акціонерних більше, в товариствах на паях воно не велике. Абсолютно правий Сенат, стверджуючий, що основою пайового товариства, як і акціонерної компанії, є обмежена відповідальність, якою обусловлюється вся будова і організація товариства. Тому жодної різниці між тими і іншими з точки зору закону не існує: це один вид товариства по основам, формі і по характеру (ріш. кас. деп. 1898, № 31)» [5, с. 141].

Описуючи історію і взаємопов'язаність цивільного і господарського права в Русі, потім Росії, Шершеневич зазначив: «В Росії не було історичних підстав до обособлення торгового права».

В стародавній Росії не було розділу суспільства на стани, які у взаємній боротьбі висунули б свої привілеї. Навпаки, російська історія представляє єдність всього громадянського суспільства. Тому не було ґрунту для з'явлення феодалного або купецького права. Якщо іноді торговий оборот вимагав для себе деяких юридичних особливостей, то вони знаходили собі місце в загальних законодавчих пам'ятниках, а не відокремлювались в особливу систему. Такі, наприклад, встановлення про займ і поклажу в Руській Правді, Псковській Судній Грамоті.

Та ж єдність права спостерігається і в московській період російської історії. В боротьбі за свою політичну самостійність Московська держава сформувала такий суспільний лад, в якому не могло бути місця становій автономії. Все населення являло одну масу, яка служила государю, як представнику ідеї державності. Суспільні класи різнились не по привілеям, а по обов'язкам. Тому судєбники Івана III і Івана IV є загальними законами для усіх. Такий же характер носить і Уложеніє Олексія Михайловича. Новоторговий Устав 1667 г. не складає виключення, так як не має взагалі норм приватного права, а лише поліцейські і фінансові постановлення. Будь-які спроби російських діячів поставити російське купецтво, по прикладу західного, на автономну ногу, розбивались о нездатність цього класа відокремитися юридично.

Словні ідеї входять в російське життя в другій по-

ловині XVIII сторіччя, з великим запозненням. І навіть тут, при створенні для торгового класу особливої юрисдикції, законодавець незмінно наполягав на тому, щоб спеціальні суди керувались загальним правом. Розділ на гільдії отримав виключно фіскальний характер.

Ця ідея єдності приватного права збереглася і в Своді Законів. ... Хоча в Своді Законів поряд з цивільними законами (т. X, ч. 1) стоїть Торговий Устав (т. XI, ч. 2), але ближчий розгляд цього розділу виявляє, що в тому вигляді, який він мав при перших виданнях Своду, він наближався до Новоторгового Устава, а не до торгових кодексів. Його зміст складали не норми приватного права, паралельні цивільному, а адміністративно-фінансові постановлення. Коли в 1887 р. при новому виданні цього розділу Своду Законів із нього виділили фінансові і поліцейські положення і відокремили устави вексельний, про неспроможність, торгового судоустрію і судочинства, – в торговому уставі, крім морського права, залишилось лише невелика кількість норм, які стосуються приказчиків і товариств. В останній час Устав Торговий знову поповнюється нормами адміністративного права і по організації торгово-промислового представництва. Звідси очевидно, наскільки небгрунтовано співвідношення нашого торгового устава з сучасними торговими кодексами.

Таким чином, в Росії відсутні історичні традиції на користь відокремленого купецького права. Її діюче право не знає дуалізму приватного права, тому що існування декількох норм, які стосувалися б виключно торгового оборота, так само мало дає підстав говорити про самостійну систему російського торгового права в сучасний час, як і в епоху Руської Правди. Внесений осінню 1913 р. Міністерством юстиції в Державну Думу проект зобов'язального права повністю об'єднав цивільні і торгові правочини» [5, с. 37-38].

Отже ми бачимо, що основною метою створення Торгових уставів (Господарських кодексів) було не регулювання специфічних відносин, які виникають у господарському обороті, а регулювання відносин між державою, владою, і купцем, підприємцем. Тобто те, що сьогодні дослідниками виділяється в адміністративно-господарське право (Кравцова Т.М., Мельник Р.С. та ін.) [7; 8; 9; 10].

Тому логічним є висновок Шершеневича [5, с. 30] «Із сказаного про співвідношення торгового і цивільного прав є наслідком, що торгове право не являє самостійної науки. Воно складає лише частину цивільного правознавства, більш детально розроблену в інтересах окремого викладання. Обособленість же викладання пояснюється значним суспільним інтересом до цієї сфери відносин, складністю останніх, яка породжує практичні труднощі...»

Таким чином, торгове право розглядає: а) правові інститути і положення, які складають виключну складову торгового обороту, наприклад, право на фірму; б) правові інститути і положення, хоча і не чужі цивільному обороту, але які мають головне значення в торговому обороті, наприклад, товариства; с) правові інститути і положення, які використовуються як у торговому, так і в цивільному обороті, наприклад, купівля-продаж.

Спроби визначення торгового права з розрахунку на наукову точність не досягають своєї мети. Одні визнача-

ють торгове право як сукупність юридичних норм, регулюючих торгівлі відносини (Азаревич, Цитович, Нерсесов-Гусаков, Нечаєв, Камінка). Це невірно: а) тому що торгове право регулює і не торгові відносини, наприклад, залізничне перевезення домашньої обстановки; б) тому що торгові відносини регулюються і не торговим правом, наприклад, всією загальною частиною зобов'язального права. Інші комерціалісти розуміють під торговим правом сукупність норм, які використовуються виключно до торгових відносин (Гольмстен, Федоров). Але таких норм надто мало і вони надто уривчасті, щоб можна було скласти із них предмет окремого викладання».

Виходячи з вищезазначеного, не вважається дивним, що XIX сторіччя в Русі, Україні і Росії не існувало ні окремого судочинства для господарських спорів, ні окремих судів. При Петрі I була зроблена спроба створити окремі купецькі суди при магістратах, але вони мали цілком сословний характер і не прижилися, про причини було сказано вище. В 1808 році було засновано Одеський комерційний суд, перший з комерційних судів Російської Імперії. Основна мета створення окремого комерційного суду – спрощення і прискорення судочинства з комерційних спорів в умовах Одеського порто-франко. До початку судової реформи XIX століття він був уже не унікальним явищем – комерційні суди існували також в Таганрозі, Феодосії, Архангельську, Ізмаїлі, Петербурзі, Москві, Тифлісі, Ревелі, Варшаві тощо [11, с. 26, 68, 70]. Діяльність комерційних судів в той період регулювалась Указом Імператора від 14 травня 1832 р., яким було затверджено «Устав судопроизводства торгового» [12]. Після судової реформи XIX сторіччя кількість комерційних судів почала зменшуватися. В 1895г. їх було 7, а до початку XX ст. залишилося лише 4 – в Москві, Варшаві, Одесі, Санкт-Петербурзі. При тому Варшавський комерційний суд було ніби вбудовано в систему загальних судів, він використовував при провадженні справ Устав цивільного судочинства [13]. Причина зменшення кількості комерційних судів – судова реформа 60-х років XIX сторіччя, після якої комерційне судочинство не мало переваг перед цивільним судочинством, а значить окреме комерційне судочинство стало непотрібним і залишилось виключно в великих комерційних центрах. Разом з тим слід зазначити, що територіальна юрисдикція окремого комерційного суду визначалася параграфом 145 Устава наступним чином: «ведомство каждого коммерческого суда простирается не далее того города, в котором он учрежден, и уезда оногo, разве при самом учреждении суда или впоследствии к нему будут приписаны другие смежные города и уезды. Подсудность по делам, подлежащим ведомству суда, распространяется как на жительствоующих в том городе и уездах, так равно и временно пребывающих в оном». Таким чином, зважаючи на нечисленність комерційних судів, більшість справ, які нині відносяться до господарських, завжди розглядалася загальними судами. Комерційні суди діяли до 1917 р., коли Декретом про суд № 1 радянська влада їх ліквідувала.

Що стосується власне юрисдикції корпоративних спорів, то Архіпов І.В. зазначає, що станом на початок XX сторіччя «Найбільш слабкою ланкою в торговому процесі було визначення підвідомчості комерційних су-

дів. Устав судочинства торгового відносив до їх ведення всі спори по торговим оборотам, спори між товаришами, спори між «хозяевами и приказчиками» [13]. Шершеневич же зазначає наступне [5, с. 142]: «згідно зі ст. 2132, т. X, ч. 1 (Своду законів Російської імперії), всі без винятку спори акціонерних товариств розглядаються і вирішуються в загальних, а не в комерційних судах».

Висновки. Таким чином, дорадянську історію розвитку корпоративного права можна поділити на три періоди, яким умовно дамо назву: патріархально-традиційний (до XIX ст), імперський (перша половина XIX ст), імперсько-капіталістичний (друга половина XIX–1917 роки). Законодавче закріплення корпоративних відносин в майже сучасному вигляді відноситься до третього періоду.

Під час цього розвитку в руському і російському праві «торгове право» так і не відокремилася від цивільного. У будь-який період дорадянської історії головним джерелом норм, які регулюють торговий оборот, було загальноцивільне зобов'язальне право. Короткий півсторічний період існування окремої комерційної юрисдикції поряд із загальноцивільною юрисдикцією як торгових, так і корпоративних спорів показав абсолютну непотрібність окремих торгових судів.

Література:

1. Моммзен Т. История Рима. В 5 т. Т. 1. Кн. 3. До битвы при Пидне: Пер. с нем. – М. : ООО «Издательство АСТ»; Харьков : «Фолио», 2001. – 524 с.
2. Вернадский Г. В., Карпович М. М. История России. Ч. 2. Киевская Русь: Пер. с англ. – М., Тверь, Аграф, 1996. – 565 с.
3. Субтельний О., Україна. Історія: Пер. с англ. – К. : «Либідь», 1993. – 718 с.
4. Советский энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1984 – 1599 с.
5. Шершеневич Г. Ф. Учебник торгового права (по изданию 1914 г.). – М. : Фирма «СПАРК», 1994. – 335 с.
6. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Вступительная статья, Е. А. Суханов. – М. : Фирма «СПАРК», 1995. – 556 с.
7. Кравцова Т. М. Виконавча влада і проблеми регуляторної політики в Україні: монографія. – Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія» ТОВ, 2007. – 194 с.
8. Кравцова Т. М. Державна регуляторна політика у сфері господарської діяльності: організаційно-правові засади реалізації /

За заг. ред. академіка Академії правових наук України О. М. Бандурки : монографія. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 266 с.

9. Кравцова Т. М. Державне регулювання господарської діяльності: адміністративно-правові аспекти : монографія. – Суми : ВВП «Мрія» ТОВ, 2006. – 184 с.
10. Мельник Р. С. Система адміністративного права України /Докторська дисертація. Спеціальність: 12.00.07. – ВНЗ : Харківський національний університет внутрішніх справ, 25.01.11. – 370 с.
11. Балух В. С. Сурилов А. А. Одесский арбитражный суд: два века истории. – Одесса : Юридическая литература, 2001. – 328 с.
12. Устав судопроизводства торгового // Полное Собрание Законов Российской Империи. Том VII, 1832. От № 5053-5876. Собрание Второе. – СПб. : Типография Второго отделения собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – № 5360.
13. Архипов И. В. Коммерческие суды и торговый процесс в России // Правоведение. – 1994. – № 4. – С. 108-120.

Кравцов О. Л. Генезис и развитие корпоративного права на территории Украины: от древнерусского права до законодательства начала XX в.

Аннотация. В статье рассмотрено историческое развитие корпоративного права досоветского периода на территории современной Украины. Доказано, что в любой период досоветской истории основным источником норм, которые регулируют как торговый оборот, так и корпоративные отношения, было общегражданское обязательное право.

Ключевые слова: корпоративное право, история корпоративного права, подведомственность корпоративных споров.

Kravtsov O. The corporative law evolution in Ukraine region: from Old Russian law to law of the beginning of XX c.

Summary. The article reviews pre-Soviet period the corporative law evolution in Ukraine. It is proved that the civil liability right was the main source of rules which govern sales and corporate relations in any period of pre-Soviet history.

Key words: corporate law, the history of corporate law, jurisdiction of corporate cases.